

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY

Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914

A magyarországi marxista történetírás fellépésének és kifejlődésének első időszakában különösen nagy figyelmet fordított a kapitalizmus magyarországi fejlődésének történetére, s ezen belül a dualizmus időszakának gazdaságtörténetére. Több kutató, s elsősorban a korán elhunyt Sándor Vilmos fáradhatatlan tevékenysége nyomán valóban időtálló, értékes eredmények születtek. Rendelkezésre áll a korszak iparfejlődésének részletesen dokumentált, gazdag anyagon nyugvó feldolgozása, az agrárfejlődés számos fontos, az agrárválságtól a termelékenység kérdésein át a birtokstruktúra bemutatásáig terjedő vizsgálata. Természeteszerű, hogy a tudomány fejlődése, s nem utolsósorban a szemlélet tökéletesedése, a kutatási módszerek előrehaladása és a vizsgálódási szempontok korszerűsödése a gazdaságtörténetírás számos korábbi megállapításának felülvizsgálatát teszi szükségessé. Ez a hosszas kutatási-kritikai — és ettől elválaszthatatlanul önbírálati — folyamat a következő években nyilvánvalóan fontos helyet kap majd a gazdaságtörténetírásban. Jelen írásunkban tulajdonképpen már ehhez a feladathoz akarunk hozzájárulni, amikor a címben jelzett téma középpontba állításával olyan kérdés vizsgálatához látunk, ami a korszerű közgazdasági szemlélet alapján egy-egy korszak gazdasági fejlődésének vizsgálata során elengedhetetlen, de ami a dualizmusra vonatkozó kutatások említett időszakában, az ötvenes évek során úgyszólván teljesen hiányzott, elmaradt. A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás alakulása, színvonala és megoszlása ma már egy ország gazdasági fejlődésének és fejlettségének megítélésénél központi mutatónak tekinthető, amely az egyes gazdasági ágazatokba merülő rész-szemléletet felszámolva a növekedés különböző folyamatait és tényezőit egységbe foglalja és eredményeit egységben fejezi ki.

*

A modern statisztikai adatszolgáltatás már hosszabb ideje támpontot nyújt a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás vizsgálatához. A legutóbbi évtizedektől, Magyarországon Varga István és Matolcsy Mátyás 1930-as évek második felében készített nemzeti jövedelem számításaitól, a felszabadulás után pedig a Statisztikai Hivatal hivatalos számításai révén a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás adatai rendelkezésre állnak. A korábbi évtizedekre rendszeres adatsorokat ugyan nem közöltek, de a XX. századra vonatkozóan mégis többé-kevésbé pontos megközelítést tesznek lehetővé Fellner Frigyesnek az első világháború előtti és utáni évekre készített számításai. A XIX. századra azonban semmi hasonló nemzeti jövedelem számítással nem rendelkezünk, sőt, hiányoznak az ipar és mezőgazdasági termelés értékalakulására vonatkozó rendszeres adatszolgáltatások is, melyek alapot nyújthatának a megközelítő számítások elvégzéséhez. Egy-egy évre azon-

ban mégis rendelkezünk olyan termelési értékadatokkal, melyek alapján kísérletet tehetünk a nemzeti jövedelem becslésszerű megközelítésére. A szórványos adatok értékét és felhasználhatóságát növeli, hogy történetileg fontos, fordulópontot jelentő időszakokra vonatkoznak, pl. az 1860-as évek elejére és a kiegyezés utáni időszakra, ami lehetővé teszi, hogy Fellner adataival egybevetve a kiegyezéstől a századfordulóig, majd az első világháború kirobbanásáig tekinthessük át a nemzeti jövedelem alakulását a dualizmus korszakában.

Részben a nemzeti jövedelemre vonatkozó számítások,¹ részben az idevágó már jóval részletesebb források lehetővé teszik a tőkefelhalmozás^{1a} menetének, belső és tőkeimportból eredő tényezőinek vizsgálatát.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy mind a nemzeti jövedelemre, mind pedig a belső tőkefelhalmozásra vonatkozó számítások nem küszöbölhetik ki a rendelkezésre álló források esetlegességeit, távolról sem tekinthetők pontosnak, s ezért inkább csak a tények becslésszerű megközelítésére vállalkozhatunk. Az mindenképpen lehetséges azonban, hogy átfogó képet nyerjünk a gazdasági növekedés mértékéről, üteméről, a felhalmozás fő arányairól.

Az 1860-as évek mezőgazdasági és ipari termelésére vonatkozóan rendelkezünk bizonyos értékadatokkal, melyek vizsgálódásunk kiindulópontját képezhetik. Ezekből az évekből származik az első statisztikai felmérés, mely a Monarchia mezőgazdasági termelésének értékét 2076 millió Forintra², azaz 4152 millió koronára teszi.^{2a} 1870-től származó termelési értékadatok szerint a mezőgazdaság évi termelése 4578 millió koronára rugott.³ Hunfalvy János ugyanerre az időszakra vonatkozóan pedig az agrártermelés értékét 5600 millió koronára becsüli.⁴

Mivel a dualizmus időszakában lejátszódó gazdasági fejlődést akarjuk nyomon követni, az 1870-es évek elejére vonatkozó adatot tekinthetjük kiindulásnak. A továbbiakban a hetvenes évek elejére vonatkozó két eltérő adatból a 4,6 milliárdos Pisztory-féle számítást vesszük át, mivel ez pontosabb megközelítés alapján készült — Hunfalvy maga is hangsúlyozza, hogy eredményét globális megközelítéssel nyerte —, s mivel a kisebb adat mindenképpen közelebb áll a kiegyezés körüli, vagyis a hatvanas évek végén fennálló helyzethez.

Az említett munkákban általánosan alkalmazott kulcsot figyelembe véve a magyarországi termelés a Monarchia össztermelésének 42%-át tette ki, vagyis a magyarországi mezőgazdaság termelésének értéke 1950 millió koronára becsülhető.

Talán még hozzávetőlegesebbek az ipari termelés értékére vonatkozó adatok. Coernig idézett munkája a Monarchia ipari termelésének értékét a hatvanas évek elejére 2400 millió koronára becsülte.⁵

¹ Nemzeti jövedelemnél a ma uralkodó marxista meghatározás szerint csupán az anyagi javak termelése során előállított új értéket vettük figyelembe.

^{1a} A felhalmozás tételeit nem tudtuk — a statisztikai adatok hiánya folytán — ilyen szabatosan figyelembe venni, azonban a hozzáférhető adatok révén igyekeztünk mind az álló mind a forgótőke becslését jelentő tételek bevonására.

² A továbbiakban az értékeket mindig koronában fogjuk megadni.

^{2a} *Karl Freiherr von Coernig*: Statistisches Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie. Wien. 1861. 4. Auflage. 64. l.

³ *Pisztory Mór*: Az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikája a legújabb adatok alapján. Bpest. 1874. 223. l.

⁴ *Hunfalvy János*: A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája. Bpest. 1874. 88. l.

⁵ *Coernig*: i. m. 72. l. Ezen becslés rendkívüli labilitását mutatja, hogy a szerzőnek 1848 előtti idősakra készített, a Monarchia tartományaira és iparágakra bontott számításaira épült, melyet néhány főbb iparágban végbement fejlődés tényeit figyelembe véve növelt 40%-kal.

Coernig részletes számításai a forradalom előtti Magyarországra is rendelkezésre állnak. Ezek szerint Magyarország, Erdély és az ún. Határőrvidék együttes gyáripari termelése 174 millió korona értéket tett ki. Ha ebben a vonatkozásban az össz-Monarchia esetében használt növekedési kulcsot (40%) veszünk alapul — ami Ausztriával ellentétben inkább felső, mint alsó határnak tekinthető —, akkor az ipari termelés értékét a kiegyezés előtti években mintegy 240 millió koronára becsülhetjük. Figyelembe kell ugyanakkor vennünk, hogy a kisipar felmérhető területének termelését az előbbihez hasonló alapon mintegy 170—200 millió koronára tehetjük, vagyis az ipar együttes kb. 400—440 milliós termelési értéke a mezőgazdaság közel 2 milliárdos termelésének valamivel több mint 20%-át tette ki.

Ezen becslések alapján — a bizonytalansági tényezőket ismételten hangsúlyozva — megközelíthetjük a nemzeti jövedelem alakulását is. Kiindulásként Fellner Frigyesnek a századfordulóra vonatkozó nemzeti jövedelem számítása során alkalmazott kulcsát alkalmazzuk. E szerint ugyanis a mezőgazdaság összes termelése értékének 54%-a tekinthető a nemzeti jövedelmet gyarapító új értéknek.⁶ Ennek alapján a kiegyezés körül a mezőgazdaság mitegy 1050 millió koronával járult hozzá a nemzeti jövedelemhez. Az iparnál a megfelelő kulcs — ismét Fellnernek a századfordulóra vonatkozó számításai alapján — 42%-ot tett ki, tehát a gyáripar mintegy 100 millió koronával, a kisipar pedig mintegy 80 millióval növelte a nemzeti jövedelmet.

Az ipar és mezőgazdaság termeléséből figyelembe veendő rész mellett kiegészül természetesen a nemzeti jövedelem a bányászatban termelt új értékkel is. A bányászati és kohászati termelésre vonatkozó pontos adatok szerint 1865—67 átlagát tekintve a termelés összes értéke 26—28 millió korona volt, amelyből — ismét Fellner módszere szerint — 20%-ot kell levonnunk, vagyis 22—23 millió koronát vehetünk figyelembe.

A kereskedelem és közlekedés által termelt nemzeti jövedelem kiszámításánál Kautz Gyula 1850-es évek közepére vonatkozó számítása⁷ képezheti a kiindulást. E szerint az egész Monarchia kereskedelmi és közlekedési jövedelemforrását 400 millió koronára becsülhetjük. Miután a kiegyezés idején az egész vasúti áruforgalom 25%-a, a személyforgalomnak 20%-a, a kereskedelemnek pedig — a behozatal és kivitel adatait figyelembe véve — a hatvanas évek folyamán átlagosan egyötöde esett Magyarországra, — egyébként a Lajtán túli területen a kereskedelemben 400 ezer, Magyarországon viszont 100 ezer ember dolgozott⁸ — a kereskedelem és forgalom össz-monarchiai értékének mintegy 20%-át, vagyis 80 millió koronát vehetjük figyelembe Magyarországra vonatkozóan.

A nemzeti jövedelem termelésének áttekintett tényezői alapján tehát a magyarországi nemzeti jövedelmet a kiegyezés körüli években mintegy 1330 millió

A becslést minimálisnak tekinthetjük, hiszen hat iparág fejlődési adatai (építőanyagipar, vasipar, gépipar, vegyészeti ipar, cukoripar, üvegipar) már az 1850-es évek végére több mint 100%-os növekedést mutattak, továbbá a szerző szerint is bizonyítható, hogy a pamutipar legalább megkétszerezte, a sör- és szeszipar pedig másfélszeresére növelte termelését.

⁶ E ponton ismét utalnunk kell egy számításba vehető újabb pontatlansági tényezőre, nevezetesen arra, hogy a század utolsó három évtizedében végbement agrárfejlődés alapján a századfordulón már fejlettebb agrárviszonyok álltak fenn, vagyis a kiegyezés körül az összes termelésből figyelembe vehető új érték nyilvánvalóan valamelyest alacsonyabb hányadot tett csupán ki. Bár ezt a termés hozamok növekedése bőven ellensúlyozhatta.

⁷ Kautz Gyula: Az ausztriai birodalom statisztikája. Pest. 1855. 255. l.

⁸ Vö. Pisztorj: i. m. 338—348. l.

koronára tehetjük. A nemzeti jövedelem megoszlása a mezőgazdaság egyoldalú túlsúlyára vet fényt.

	Az egyes nemzetgazdasági ágak részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből ⁹ %
Mezőgazdaság	79
Gyáripar	7
Kisipar	6
Közlekedés—kereskedelem	6
Bányászat—kohászat	2

Mivel Magyarország lélekszáma a vizsgált időszakban 15,4 milliót tett ki, egy lakosra átlagosan 86 korona nemzeti jövedelem esett. A gazdaság elmaradottságára utal az alacsony fejátlag mellett az a körülmény is, hogy a nemzeti jövedelem közel 80%-át a mezőgazdaság termelte, a bányászat és ipar együttes részesedése ugyanakkor nem haladta meg a 15%-ot.

A nemzeti jövedelem elmaradott színvonala és struktúrája nem képezhetett alapot a tőkés viszonyok gyors kiépülése során keletkező nagyarányú tőkeszükséglet biztosításához. A kiegyezést követő évektől ugyanis, mint ismeretes, a mezőgazdaságban tért hódítanak a tőkés viszonyok, kiépül a modern közlekedés és hitelrendszer, előrehalad az ipar fejlődése. Az egyidejűleg jelentkező hatalmas finanszírozási feladatok megoldásához az alacsony nemzeti jövedelmen alapuló belső felhalmozás nem volt elegendő. Vegyük sorra a belső felhalmozás tényezőit.

A nemzetgazdaság legfontosabb ágában, a mezőgazdaságban felhalmozódó tőkék pontos összegére természetesen nem állnak rendelkezésre adatok. A megközelítés elsősorban a mezőgazdasági üzemek fejlesztésére fordított, vagyis a felhalmozásból fejlesztésre befektetett összegek útján lehetséges. A kiegyezést követő jelentős mezőgazdasági fellendülés és korlátlan kiviteli, értékesítési lehetőségek idején a mezőgazdaság által termelt, már bemutatott nemzeti jövedelemnek egyik részét a birtokok fejlesztésére fordították.¹⁰ A hetvenes évek elejének mezőgazdasági termelési szintje alapján évente átlagosan mintegy 45 millió korona halmozódott fel, ez 1867 és 1873 között a mezőgazdaságból származó felhalmozás forrását mintegy 300 millió koronára teszi.¹¹

A felhalmozás, illetve tőkeberuházás sorában a továbbiakban mindenekelőtt a *vasútépítést* kell kiemelnünk. A vasútépítés első nagy szakaszának végén, 1873-

⁹ A számítás becslés jellege következtében a megoszlásnál is kerek számokat vettünk alapul.

¹⁰ Ez esetben ismét Fellnernek a századforduló utáni évekre vonatkozó számítási módszerét vettük alapul — aki a mezőgazdaságban termelt nemzeti jövedelem ún. tőkévé merevedő részét, vagyis felhalmozását évi 6%-ra teszi. Fellner tételei közül a megtakarítások között szereplő vetőmag tételt, mint ami nem a nemzeti jövedelem része, nem vettük figyelembe. Fellner tételét figyelembe véve a konjunkturális viszonyokat, a mezőgazdaság fejlettségét, a hozamok alakulását stb. csökkentettük, az 1867—73-as periódusban 4, az 1873—1900-as periódusban 5%-ra.

¹¹ Természetesen a mezőgazdaságba befektetett tőke ennél több, hiszen a részben külföldi forrásokból, részben bankbetétekből, vagyis nem vagy nem közvetlenül mezőgazdasági forrásból származó mintegy 200 millió jelzáloghitelt itt nem vettünk figyelembe.

ban az összes vasutakba fektetett tőke összege kereken 1,5 milliárd koronát tett ki. Ebből mintegy 1 milliárdot már a kiegyezés után investáltak. Ez utóbbi összeg részletes elemzése során kitűnik, hogy az állam részesedése 170 millió koronát tett ki, s 130 millióra rugott a nagybirtokosok és egyéb magyar vállalkozók részesedése. A túlnyomó többség, 700 millió külföldi pénzcsoportok befektetéséből származott.¹² Az 1873-ig terjedő időszak egészét tekintve azonban nem is 70%-os a külföldi részesedés, hiszen a kiegyezés előtti vasútépítkezésekből a magyar állam még nem részesedett és a magánosok aránya is kisebb. A befektetett 0,5 milliárdos összeg 80—90%-ban külföldi eredetű tőke volt. Az összes 1,5 milliárdos vasúti beruházásnak tehát 1873-ig mintegy 75%-a, kereken 1,1 milliárd korona tekinthető külföldi tőkének.

A felhalmozás vizsgálata során nagy figyelmet kell fordítanunk a *részvényügy* fejlődésére is.

A pénzügyintézetek részvénytőkéje 1867 és 1873 között 140 millió koronával növekedett.¹³ Miután pontos kimutatás nem áll rendelkezésre, a belföldön és külföldön elhelyezett részvények arányáról hozzávetőleges képet nyerhetünk a külföldi kézen levő nagybankok tőkeállományának figyelembe vétele alapján is.¹⁴ Minimális becsléssel a 140 milliós növekedésből mintegy 80 millióra tehetjük a külföldi tőke részesedését. A pénzügyintézetekben felhalmozódó betétállomány ugyanezen években kereken 200 millió koronával növekedett, ami teljes egészében a belső felhalmozás eredménye.

Az ipari részvénykihocsátások formájában történő befektetés 1867 és 1873 közötti összege 140 millió koronát tett ki.¹⁵ Pontos adatok híján ugyancsak becslésszerűen határozhatjuk meg a külföldi részesedést,¹⁶ s azt mintegy 35 millió koronában jelöljük meg, a belső forrásból eredő hányad tehát mintegy 105 milliót tett ki.

A belső felhalmozás forrásai között figyelembe kellene venni természetesen a vállalatok tartaléktőke állományát, de ez a jelzett évek között úgyszólván semmit sem változott.

A felhalmozás tényezői köréből azonban az eddigiekben még nem vizsgáltuk az ipar nem részvény- (vagy tartalék-) tőke formájában jelentkező felhalmozását, mely elsősorban a nem részvényes vállalatok tőkenövekedésében öltött testet. Erről a tételről azonban sajnos semmiféle számszerű adat nem áll rendelkezésre. Kiindulásként figyelembe vehető, hogy bár az ipari fejlődés elsősorban a részvényügy útján haladt előre, mégis nagy szerepet játszott az ipari termelés több mint felét szolgáltató kisipar. Hozzávetőlegesen tehát — a hibalehetőségekre nyomatékosan utalva — a részvényes ipar magyar kézen levő részvényeivel azonos fel-

¹² *Földi Tamás*: Magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. Bpest. 1956 c. tanulmánykötetben. 47.—48. l. Természetesen a 170 milliós állami részesedés elsősorban a külföldi államkölesönökből származik.

¹³ Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. 1894—1909. 81. l.

¹⁴ A Magyar Általános Hitelbank, Angol-Magyar Bank és Francia-Magyar Bank egész részvénytőkéjét, az előbbiekkal kapcsolatban álló Municipális Hitelintézet és Földhitelintézet tőkeállományának felét tekintjük külföldi tőkének, a többi pénzügyintézet tőkeállományát viszont magyar tőkeként kezeljük.

¹⁵ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődésünk. 1867 — 1900. Bpest. 1955. 51. l.

¹⁶ 1880-ra Sándor Vilmos számításai szerint az ipari részvénytőke állománya 200 millió koronát tett ki, s ebből 116 millió korona értékű részvény volt külföldi kézen. Ha figyelembe vesszük az 1867 előtt keletkezett külföldi ipari érdekeltségeket, akkor az új vállalkozások esetében mintegy 25%-os külföldi részvényérdekeltséget találunk. Ezt a kulcsot alkalmazzuk az 1867—1873 közötti évekre (*Sándor Vilmos*: i. m. 241. l.).

halmozási összeget, vagyis mintegy 100 millió koronát veszünk figyelembe a magánipar felhalmozásaként. Ebben a külföldi tőke természetesen nem részesedett.

A felhalmozás különböző területeit áttekintve végezetül szólni kell a külföldi tőkebehozatal eddig nem említett két további formájáról is. Ebben a vonatkozásban ugyanis kiemelkedő befektetési területnek bizonyult az *államkölsön*. A magyar államadósság összege 1867 és 1873 között 545 millió koronáról 986 millióra, 441 millióval emelkedett. A növekedést teljes egészében külföldi államkölesönök tették ki, hiszen a Magyarországon elhelyezett címletek értékösszege ugyanezen években csökkent. 1868-ban még az összes államkölsön-állomány Magyarországon található, mivel az említett 545 millió összeg nem valóságos magyarországi államkölsön volt, hanem a kiegyezés során az osztrák államkölesönállományból átvállalt rész. 1873-ra viszont a magyar részesedés 352 millióra esett, vagyis nemcsak az új kibocsátásokból nem vettek át, de még a kiegyezéskor átvállalt adósságcímletek jelentős részét is eladták külföldre. A vizsgált időszakban tehát végül is összesen több mint 550 millió korona áramlott az országba államkölesönök formájában.¹⁷

Az államkölsön-üzlet mellett a külföldi tőkebefektetések fontos formája volt végezetül a *záloglevelek* átvétele. A jelzett években a záloglevelek állománya 110 millió koronával növekedett, s ez lényegében teljes összegében külföldi elhelyezésre került. Említést érdemel, hogy a külföldi jelzáloghitelezés állománya ugyanezen időszakban nem emelkedett.

A kiegyezés utáni években 1867 és 1873 között tehát a belső felhalmozás összegét több mint 1 milliárd koronára tehetjük, a külföldi tőkebehozatalt pedig kerekén 1,5 milliárd koronára. Évente átlagosan tehát az 1,3 milliárd korona körül mozgó nemzeti jövedelem mellett — s ez az adat a kiegyezés előtti időszakra szól, az 1873-ig terjedő években tehát nyilván növekedett — mintegy valamivel több mint 140 milliót tett ki a belső felhalmozás, vagyis a nemzeti jövedelemnek nagyjából 10%-a körül mozgó összeget és mintegy 200 milliót a tőkeimport. A gazdaság különböző ágaiban eszközölt tényleges befektetéseket nagyjából a következőkben lehet meghatározni:

Közlekedés	1 milliárd
Mezőgazdaság	500 millió
Ipar	240 „
Egyéb építésre	140 „

Világos tehát, hogy a kapitalizmus kezdeti időszakában a beruházások jelentős része az infra struktúra kiegészítésére fordított. Ennek a kérdésnek a magyarországi kapitalizmus fejlődését vizsgálva az eddiginél sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. A belső felhalmozást és külső tőkeforrásokat egybevetve tehát nyilvánvalóvá válik, hogy az alacsony nemzeti jövedelmi színvonal következtében a magyar gazdaság finanszírozásában a gazdaság első nagy tőkés fellendülési korszakában — amikor évente kerekén 240 milliót fektettek a gazdaságba — a belső és külföldi tőke aránya 40 : 60 volt.

¹⁷ *Fellner Frigyes*: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bpest. 1908. III. számú kimutatás. Tekintettel arra, hogy az államkölsön tényleges és névleges állománygyarapodása között igen nagy a különbség, a névleges állománygyarapodást mint tényleges befektetést 10%-kal csökkentve vettük figyelembe.

1873 után a gazdasági fejlődés új szakasza vette kezdetét. A kirobbant gazdasági világválság, melyhez évtizedekre elhúzódó agrárválság kapcsolódott, szembetűnővé tette a század utolsó harmadának új fejlődési vonásait. Ezek az évtizedek ugyanakkor az ipari forradalom tulajdonképpeni kibontakozásának és — a század végén — az agrárfejlődés meggyorsulásának színterét is képezték. Mindez természetesen ismét szoros összefüggésben állt a külföldi tőke nagyarányú importjával, amire, néhány évi átmeneti szünet után, az 1880-as évek elejétől került sor. Vegyük tehát szemügyre a belső felhalmozás és finanszírozás problémáit az 1873-tól a századfordulóiig terjedő időszakra.

A gazdaság modernizálódása ellenére a felhalmozás legfőbb belső forrását ebben a periódusban is a mezőgazdaság alkotta. A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez a századforduló körül 2227 millió koronát tett ki.¹⁸

Az előzőekben alkalmazott módszerrel, vagyis a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásából 5%-nak tekintve az ún. tőkévé merevedő részt, — 1873 és 1900 között mintegy 2,1 milliárd koronát tett ki a felhalmozás összege, ami évente átlagosan 80 milliónak felelt meg. Ami a mezőgazdaság beruházásait illeti, itt még 1,2 milliárd korona hazai és 400 millió korona közvetlen külföldi jelzáloghitelt kell figyelembe vennünk, jóllehet aligha tévedünk, — sajnos erre megbízható kutatással nem rendelkezünk —, hogy a felvett jelzáloghitelek legfeljebb 50%-át fordították tényleges beruházásra.¹⁹

A XIX. század utolsó évtizedeiben változatlanul fontos szerepet játszottak a *vasútépítkezések*. A befektetett összeg méreteire utal, hogy az 1873. évi 1,5 milliárddal szemben 1900-ban már kerekén 3,1 milliárd vasúti befektetést találunk, vagyis a vizsgált periódusban 1,6 milliárd befektetésre került sor.²⁰ Ez utóbbi összegből az állam 800 milliót investált, de mivel ez túlnyomó részt az államkölesönökből eredt, s az államkölesönök 60%-a külföldi tőkebefektetést jelentett, belső felhalmozásból eredő részesedésnek csak 320 milliót tekinthetünk, míg az állami befektetésekből eredő további 480 millió és az ugyancsak 800 millió újabb közvetlen külföldi investíció együttesen képezi a külföldi tőke befektetéseit.²¹

Ami a részvényügy további fejlődését illeti, 1873 és 1900 között a bankok és pénzüzetek részvénytőkéje 183 millióról 567 millióra emelkedett. A 384 millió befektetésből a belső felhalmozás eredményének tekinthető mintegy 200 millió és külföldi befektetésnek 185 millió.²² A pénzüzetek tartaléktőkéjét, takarék-

¹⁸ *Fellner*: A nemzeti jövedelem becslése. Bpest. 1903. 18. l. Természetesen tekintette arra, hogy 27 év átlagáról van szó, nem a századforduló; hanem a kiegyezés körüli és a századforduló körüli nemzeti jövedelem átlagot vettük figyelembe.

¹⁹ A jelzáloghitelek összes növekedése 1,6 milliárdot tett ki, de ennek több mint egynegyedét — az 1894. évi adatok nyújtanak erre első ízben tájékoztatást — házigatlanra folyósították. (A Magyar Szent Korona Országának hitelintézetei az 1894—1909. években 273. l.) Ezt figyelembe véve számoltunk a hazai jelzáloghiteleknek 1,2 milliárdos összeggel és a 600 millióra rúgó közvetlen külföldi jelzálog összegből 400 millió állománnyal.

²⁰ *Fellner*: A magyar nemzeti vagyon becslése. 17. l.

²¹ *Fellner*: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. VII. számú ki-mutatás alapján.

²² A budapesti bankok részvényének *Fellner* szerint (A magyar nemzeti vagyon becslése. 22. l.) 1890-ben 65%-a volt külföldi kézen. Ezt az adatot tekintettük az egész korszakra jellemzőnek és ezért a budapesti pénzüzeti részvénytőkeállomány 1873 és 1900 közötti 286 millió növekedéséből (erre vonatkozóan lásd: *Pólya Jakab*: A budapesti bankok története az 1867—1894. években. Bpest. 1895. 185. l. és A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894—1909. években. 8. l.) 185 milliót tekintettünk a külföldi tőke investícióinak, a vidéki pénzüzeti részvényállomány növekedést egészében a magyar tőkefelhalmozás eredményének tekintjük.

betét állományát és folyószámlabetéteinek felét²³ figyelembe véve a pénzügyterekben felgyülemelő eddigi említett tőkékhez további 1650 milliós tételt kell hozzáadni.

Az ipari részvénytársaságok alaptőkéje az említett években 500 millió koronával emelkedett. Ennek felét hazai, másik felét külföldi befektetésekből finanszírozták.²⁴ A nem részvényes iparvállalatok termelése a század végén az egész gyáripar termelésének mintegy egyharmadát tette ki, s ezen az alapon — egyéb adatok nem állnak rendelkezésre — a tőkefelhalmozás mértékét is azonosnak véve, a nem részvényes ipar belső tőkefelhalmozását is mintegy 250 millió koronára becsülhetjük.

Az 1873 előtti évekkel ellentétben a század utolsó évtizedeiben a gazdasági fejlődés rendkívül fontos tényezőjévé és a befektetések lényeges területévé vált a házépítkezés. A vizsgált periódusban Budapesten 950 millió koronát investáltak házépítkezésbe, s figyelembe véve a vidéki építkezéseket is²⁵, együttesen mintegy 1850 millió korona került befektetésre a most vizsgált területen.

Az államkölcsonök és záloglevelek formájában történő tőkefelhalmozódás korábban úgyszólván teljes egészében a külföldi tőkebefektetések kifejezője volt. 1873 után a bankok közreműködésével már a magyar piacon is jelentős mennyiségű állampapírt és záloglevelet helyeztek el. Az államkölcson-állomány 2,7 milliárdos névleges gyarapodásából 1,1 milliárd magyar befektetést találunk, amit természetesen még ekkor is meghalad az 1,6 milliárdos külföldi részesedés. Az államkölcsonök összegét, melyből 10⁰/₀-ot, a névérték s tényleges befolyt érték közti különbséget egyébként is le kell vonni, természetesen nem lehet teljes egészében a gazdasági befektetéseknél figyelembe venni, hiszen jelentős részét az államapparátus fejlesztésére és fenntartására fordították. Az 1870-es évektől azonban rendelkezésre áll az állami kiadások statisztikája, amiből kitűnik, hogy az állam gazdasági befektetései mintegy 1,5 milliárdot tettek ki.²⁶ Ebből természetesen ismét le kell vonnunk a vasútépítésbe fektetett már tárgyalt 800 milliós befektetést, s az így nyert összeget, tehát mintegy 700 milliót vehetünk figyelembe, mint ami az államkölcson útján került a gazdaságba. Ennek belföldi hányada 280, külföldi tétele 420 milliót tett ki.²⁷ További külföldi befektetés jött az országba 650 millió korona értékű záloglevél és 250 millió értékű községi kötvény átvételéből.²⁸

Összességében 1873 és 1900 között számításaink szerint kereken 11 milliárd korona *belső* felhalmozás és külföldi befektetés gyarapította a magyar gazdaságot, amiből 7 milliárd belföldi és 4 milliárd korona külföldi forrásból származott. Évente átlagosan tehát 400 millió korona tőke halmozódott fel, amiből 260 milliót tett ki a belső felhalmozás és 140 milliót a befektetett új külföldi tőke. A magyar

²³ A folyószámlabetétek egészét azért nem lehet figyelembe venni, mert a bankok kölcsönösen elhelyeztek egymásnál is folyószámlabetéteket. A pénzügyi szakemberek általános véleménye szerint ezen összegeknek kb. a felét tekinthetjük a belső tőkefelhalmozás eredményének.

²⁴ *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Bpest. 1955. 394. l.

²⁵ A XIX. század végi vidéki építkezésekre nem áll rendelkezésre adat ezért abból indulunk ki, hogy 1900 és 1912 között a vidéki építkezések a fővárosi építkezések értékének kereken háromnegyedét tették ki. Ezt az arányt alkalmaztuk az 1873—1900 közötti évekre. (*Fellner*: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bpest. 1913. 25—27. l.; *Fellner*: A magyar nemzeti vagyon becslése, 16—17. l.)

²⁶ *Mallekovits*: Das Königreich Ungarn. Leipzig. 1900. 922, 923. l.

²⁷ A 700 milliós összegnél ugyanazt a 40 : 60 arányt vettük figyelembe, mint az államkölcsonállomány egész 2,7 milliárdos összegénél fennáll.

²⁸ *Fellner*: A nemzetközi fizetési mérleg. . . 83. l.

és külföldi tőke aránya tehát számottevően megváltozott, s a század utolsó évtizedeiben a gazdaság finanszírozásában már a belső felhalmozásból eredő összegek játszottak nagyobb szerepet. A finanszírozás aránya az eddigi adatok alapján a hazai tőke javára 65 : 35 volt. A valóságos arány azonban ebben a periódusban mégsem határozható meg egyszerűen az előzőekben figyelembe vett belső felhalmozási és külföldi befektetési arány alapján, mivel az ily módon összehasonlításra kerülő adatok nem egyforma minőségűek. A külföldi tőkénél lényegében csak a valóságosan befektetett összegeket vesszük alapul, míg pl. a kereskedelmi hitelek stb. formájában beáramló külföldi tőkéről nem rendelkezünk adatokkal, s azt figyelembe sem vesszük. A belső felhalmozás tételei között viszont — ami az előző periódusban még nem jelentkezett problémaként — vannak olyan banktételek, melyek nem kerülnek valóságos befektetésre, pontosabban, melyeknek nagy része ugyancsak kereskedelmi hitelezés stb. formáját ölti. Ezeket a tételeket pontosan ugyan nem számíthatjuk ki, azonban a gazdaságba ténylegesen befektetett összegek — a mezőgazdaságba, iparba, építkezésbe és közlekedésbe fektetett összes tőke — alapján mintegy 8,1 milliárd felhalmozott tőke marad fenn. Ebből 2,9 milliárd ment a mezőgazdaságra, 1,6 a vasút, 0,7 egyéb út- és hidépítésre, 1,8 milliárd házépítésre s 750 millió korona az ipari beruházásokra. Ha a valóságos belső és külföldi befektetések összegét vetjük tehát össze, akkor a magyar gazdaság finanszírozásában a belső források és külföldi befektetések aránya 1873 és 1900 között 55 : 45 volt.

A kiegyezéstől a századfordulóig eltelt évtizedekben tehát összesen 10 milliárd koronára rúgott a tőkebefektetések összege, melynek 57%-a a belső, 43%-a pedig külföldi forrásokból eredt. Mindez jelentősen hozzájárult a magyar gazdaság fejlődéséhez, a termelőerők növekedéséhez és ennek révén a nemzeti vagyoni és nemzeti jövedelem jelentős emelkedéséhez is.

A századforduló idejére az előzőekben áttekintett periódus jelentős bel- és külföldi befektetései nyomán gyors fellendülésnek induló gazdaság a nemzeti jövedelem szintjét is nagy mértékben emelte. Az 1900. évre vonatkozóan rendelkezésre áll Felner Frigyes már többször hivatkozott munkája²⁹, mely a nemzeti jövedelem főbb tételeit a következőképpen számítja. A mezőgazdaság (a földművelés, állattenyésztés, szőlő- és gyümölcstermelés, valamint erdészet figyelembe vételével) hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez kereken 2,2 milliárd korona. A bányászat és kohászat hozzájárulása 95 millió koronát tett ki,³⁰ míg a gyáripar részesedése 567,4 millióra rúgott. A kisipar, kézműipar által termelt nemzeti jövedelem értékét Felner mintegy 200 millióra becsüli. A kereskedelem és szállítás évi hozadéka 409 milliót tett ki. Az ország nemzeti jövedelme tehát kereken 3,5 milliárd korona volt.

A nemzeti jövedelem főbb csoportjait figyelembe véve a századfordulón is szembetűnő a mezőgazdaság túlsúlya, habár a kiegyezés körüli évekhez képest jelentős csökkenés figyelhető meg. A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemnek kereken kétharmadát (62,9%) tette ki: A bányászat és ipar részaránya, a bekövetkezett számottevő növekedés ellenére is, alacsony. A nemzeti jövedelemnek kereken egynegyedét (25,3%) szolgáltatja. A forgalom területi — kereskedelem és szállítás — adták végül a nemzeti jövedelem alig több mint egytizedét

²⁹ Felner: A nemzeti jövedelem becslése. 10—29. l.

³⁰ Felner adata itt téves, mivel a bányászat egész termelését azonosítja a nemzeti jövedelemmel. Későbbi munkájában ezt a módszert korrigálja, s 1913-ra vonatkozóan a termelési értéknek mintegy 20%-át levonja. Ezt a kulcsot alkalmazzuk mi is 1900-ra, így kaptuk a Felner által közölt 118 millió korona helyett a 95 millió értékét.

(11,8%). Az ország 19,2 milliós lélekszámát figyelembe véve az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem a kiegyezés körüli 86 koronával szemben a századfordulón 182 koronát tett ki.

A századfordulóra tetemesen megnövekedett nemzeti jövedelem a világháborúig eltelt másfél évtized tőkefelhalmozását természetesen magasabb szintre emelte. 1900 és 1913 között a tőkefelhalmozás mértékére Fellner Frigyes számításából³¹ indulhatunk ki. Fellner a mezőgazdaság átlagos évi felhalmozását számítva a következő tételeket veszi figyelembe. Az állatállomány gyarapodását, a mezőgazdasági gépállomány gyarapodását, a talajjavítást, folyószabályozást, a vetőmag értékét, továbbá a fennmaradó gabonakészletet. Ezen tételek összessége alapján a mezőgazdaság felhalmozását kereken évi 625 millió koronára becsüli. Ez a végkövetkeztetés azonban két fő tételében vitatható. Egyrészt — megítélésünk szerint — a vetőmag értékét nem tekinthetjük a nemzeti jövedelemből tőkévé merevedő résznek, annál is kevésbé, mivel a szerző ugyanezen munkája másik helyén³² a vetőmagot nem tekinti a nemzeti jövedelem tételének és annak értékét a mezőgazdaság által termelt nemzeti jövedelemnél nem veszi számításba. Nyilvánvaló ellentmondás tehát a felhalmozás esetében a vetőmag tételét mint a nemzeti jövedelemből felhalmozásra kerülő tényezőt kezelni. Ez eleve 294 millió korona levonását indokolja. Ha nem is elméletileg, de számítási szempontból Fellnernek egy másik tétele is vitatható! Az állatállomány növekedésének összegét ugyanis 244 millió koronára becsüli. Számításánál az 1895 és 1911. évi állatstatisztikát veszi alapul, amely szerint az előbbi évben 27,807 ezer darabot tett ki az állatállomány, 1735 millió korona értékben, az utóbbi évben pedig 26 226 ezer darabot 5643 millió korona értékben. Fellner azt állítja, hogy ezt a hatalmas értéknövekedést, amit számszerű emelkedés egyáltalán nem kísért, a súly- és minőséggyarapodás idézte elő.³³ Véleményünk szerint azonban az érték több mint megháromszorozódása a minőségjavulás és súlygyarapodás következtében ily rövid idő alatt nem következhetett be. Ezzel szemben azonban meghatározó szerepet játszott az áralakulás. Az 1892—96-os állatárakat egybevetve az 1907—11-es árakkal, kereken 39%-os áremelkedés figyelhető meg. (1911—13-ra az emelkedés egyenesen 66%-ot tenne ki.)³⁴ Ebből következően — bár egyébként az ártényezőt nem vesszük figyelembe — az árváltozások kiküszöbölésével az állatállomány évi értéknövekedését maximálisan 88 millió koronára becsüljük.

Egészében tehát a mezőgazdaság felhalmozását a két korrekció alapján évente átlag 203 millió koronára tehetjük. Vagyis a vizsgált periódusban kerek 2,6 milliárd koronát. A befektetések itt is kiegészülnek viszont a jelzáloghitelek, ből eredő tőkével.³⁵

A vasútépítésbe fektetett tőke a vizsgált időszakban 3,1 milliárd koronáról 4,5 milliárd koronával emelkedett, ami évente átlag 108 millió koronát tett ki.³⁶ Miután a vasutakba fektetett tőke túlnyomó része állami beruházás volt, ennek forrását — államadósságok formájában — ugyancsak a magyarországi tőke-

³¹ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916.

³² Uo. 15. l.

³³ Fellner: i. m. 190. l.

³⁴ A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban. 1867—1963. Statisztikai Időszaki Közlemények. K. S. H. Bpest. 1965/6. 10. l.

³⁵ A jelzáloghitel állománya 1900 és 1913 között 1924 ezer koronáról 3729 ezerre ugrott. Az 1805 milliós növekedésből azonban 719 milliót a házingatlanra folyósított jelzálogként nem vehetünk figyelembe. A maradék 50%-ot vettük befektetésként figyelembe.

³⁶ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 37. l.

felhalmozás képezte. Az államkölesönök állományában, mint még visszatérünk rá, a külföldi részesedés 1900 és 1913 között mennyiségileg alig változott, közvetlen külföldi vasúti befektetésnövekedés pedig mindössze 70 millió koronát tett ki, vagyis évente kb. 5 milliót. A vasútépítésbe fektetett összeg túlnyomó részét tehát a belső tőkefelhalmozás eredményének tekinthetjük. A vasutakba fektett tőkék belső forrásai sorából a valóságos felhalmozás tényezőjének tekinthető az államkölesönökből a pénzüntézeteken kívül a belső piacon elhelyezett tétele, valamint az államháztartásnak az államadósságon kívül eső bevételi többletéből finanszírozott beruházás. A kettős számítások elkerülése érdekében azonban le kell vonnunk a vasúti befektetésnek a bankok által átvett államkölesönből finanszírozott hányadát, mivel ez a tétel a felhalmozás pénzüntézeti forrásainál ismét jelentkezne. A vasutakba fektett belső tőkékből tehát levonva a pénzüntézetek által átvett államadóssági címletek gyarapodását, kereken 300 millió koronát,³⁷ a vasúti fektett tőke végül is 1,03 milliárddal nőtt.

A bankhálózat fejlődésében elsőként a részvénytőke növekedésére kell utalnunk. A pénzüntézetek részvénytőke-állománya az 1900. évi 567 millió koronáról 1913-ra 1662 millióra emelkedett. A bankok részvénytőke-állományának növekedéséből azonban le kell vonnunk a bankok tárcájában tartott bankrészvény-állomány növekedésének tételét, hiszen ez esetben a bankrészvények gyarapodása más helyen figyelembe vett bankforrásokból (alap-, tartaléktőkéből vagy betétekből) eredt. A levonásra kerülő összeg ez esetben kereken 130 milliót tesz ki,³⁸ vagyis a részvényállomány 1095 milliós növekedéséből 965 millió koronát vehetünk figyelembe. A századelőre vonatkozóan természetesen nem követhetjük a korábbi évtizedekre vonatkozó számítási módszert, és a külföldi részesedés megállapításánál nem szorítkozhatunk a fővárosi bankokban megállapítható külföldi részvény-részesedésre, hiszen kiépült a nagybankok pénzüntézeti érdekeltségi hálózata, ami a külföldi bankbefolyást és tőkerészesedést a vidéki pénzüntézetek egy részére is kiterjesztette. Ennek alapján az egész pénzüntézeti részvénytőkeállomány-növekedés 965 milliós összegéből a külföldi tőke részesedése kereken 367 millió koronára tehető.³⁹

A bankok területén megfigyelhető tőkefelhalmozás fontos további tételét képezi a tartaléktőke állománya. Ennek növekedése a vizsgált időszakban kereken 500 millió koronát tett ki.⁴⁰ Miután ezeket az összegeket a bankok magyarországi tevékenységükből gyűjtötték össze, teljes egészében a belső felhalmozás tényezőjének tekinthetjük. Hasonlóképpen a belső felhalmozás eredménye volt a betétállomány ugrásszerű emelkedése is. A takarékbetétek összege 1687 millió koronáról 4123 millióra, vagyis kereken 2440 millióval emelkedett. A folyószámla-betétek állománya az 1900. évi nem egészen 100 millióról 945 millióra, kereken 850 millióval nőtt, aminek — mint a korábbiakban már említettük — felét tekinthetjük új felhalmozási összegnek.

³⁷ A Magyar Szentkorona Országainak hitelintézetei 1894—1909. 276. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 217. l.

³⁸ Uo.

³⁹ Számításunknál figyelembe vettük, hogy az 1095 milliós részvénytőkeállomány növekedéséből 57% esett a vezető fővárosi nagybankokra és érdekeltségi hálózatukhoz tartozó vidéki pénzüntézetekre. (Vö. *Berend—Ránki*: Magyarország gyárpara. Bpest. 1955. 69. l.) A vezető bankcsoportokban viszont 55%-ot tett ki a külföldi tőke részvényérdekeltsége (*Fellner*: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 125. l.).

⁴⁰ A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei: 1894—1909. években. 16. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 212. l.

Az ipari részvénytőke-állomány a világháború előtti időszakban ugyancsak gyorsan emelkedett. A gyarapodás 812 millió koronát tett ki.⁴¹ Az ipari részvénygyarapodás esetében is el kell azonban kerülnünk a kettős számításokat, és ezért a részvénygyarapodásnak azt a tételét, melyet a bankok finanszíroztak, vagyis a bankok tárcájában maradt mintegy 50 millió⁴² részvény mennyiséget leszámítjuk. A tőkefelhalmozásnál figyelembe vehető tétel tehát 762 millió korona. Ebből külföldi befektetésnek csupán 125 millió tekinthető.⁴³ A gyáripar századelején végbement további előretörését szem előtt tartva a nem részvényes ipar tőkefelhalmozásaként — miután annak termelése a részvényes gyáripar termelésének egyharmada körül mozgott — a részvénytőke-gyarapodásnak mintegy a felét, 400 milliót vehetünk számításba, ami az egész ipari tőkének tehát egyharmadát teszi ki.⁴⁴

A tőkefelhalmozás tételei között, mint a XIX. század végén, ebben a periódusban is fontos szerepet játszottak a házépítések. Budapesten 1900 és 1910 között kereken 562 millió koronát fektettek házépítésekbe. Ehhez Fellner a tizes évek elejének konjunktúráját figyelembe véve 1911—12-re 200 milliót számít,⁴⁵ amihez az 1913. évre, figyelembe véve a konjunktúra gyengülését, további 50 milliót adhatunk.⁴⁶

A vidéki házépítési tevékenységre rendelkezésre áll a népszámlálás idején készített házősszeírás, amiből kitűnik, hogy 1900 és 1910 között kereken 332 ezerrel gyarapodott a lakóházak száma, s ennek alapján Fellner az értékgyarapodást 797 millió koronára teszi.⁴⁷ Ezzel kapcsolatban azonban további pontosításra van szükség. Egyrészt a házősszeírási adatok a fővárosi lakóházakat is tartalmazzák, igaz, hogy azoknak gyarapodása, kereken 6 ezer lakóház, az országos házállományhoz képest jelentéktelen. Fellner viszont az egy házra eső értéket úgy számolja ki, hogy az összes lakóház értékét — beleértve a budapestieket is — osztja a lakóházak számával. Ez azonban a fővárosi házak jóval tetemesebb értéke miatt már számottevően torzít. A budapesti házak értéke az ország összes lakóháza értékének kb. 23%-át tette ki. Pontosabb eredményre jutunk tehát, ha az országos összegből a fővárosi házak értékét és számát is levonva állapítjuk meg egy-egy ház értékét. Ennek eredményeként a vidéki épületekbe fektetett tőkét 600 millió koronára becsülhetjük.⁴⁸ Az 1900—13 évekre vidéki vonatkozásban is legalább további 200 millió korona befektetést kell figyelembe vennünk.

A házépítésbe fektett tőke tehát 1900 és 1913 között kereken 1,6 milliárd koronára rügott. A belső felhalmozás tételeinél természetesen ez esetben sem vehető figyelembe az egész befektetett összeg, hiszen ismét le kell vonnunk a

⁴¹ Vö. Berend—Ránki: i. m. 156. l.

⁴² A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei. 1894—1909. 278—279. l.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1914. 217. l.

⁴³ Uo. 125. 126. l.

⁴⁴ A 400 millió összeg feltehetően túlzott, hiszen a kis- és nagyipar között fennálló termelési különbség folytán a tőkebefektetések és a termelés közötti arány nem egyforma. Ennek ellenére nem tartjuk szükségesnek a felhalmozási összeg csökkentését, mivel az előállott túlnövelés ellensúlyozhatja a kisipar kevésbé áttekinthető területein figyelembe nem vehető felhalmozási összegek kiesését.

⁴⁵ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 27. l.

⁴⁶ A kibontakozó válság következtében az új építkezések száma az előző évi 10%-ára esett, az eladott téglák mennyisége egyharmadára csökkent. Az előző évről folyamatban volt építkezéseket is figyelembe véve tehát az 50 millió befektetés maximálisnak tekinthető.

⁴⁷ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 142. l.

⁴⁸ 1910-re Fellner 8,5 milliárdra becsüli az összes, 3599 ezer lakóház értékét, ebből a budapesti lakóházak értéke kereken 2 milliárd.

házakra bankforrásokból nyújtott jelzáloghitelek összegét. 1900 és 1913 között ennek növekedése 700 millió koronát tett ki.⁴⁹ A belső felhalmozás során figyelembe vehető tétel tehát végül is 900 millió korona, vagyis évente átlag mintegy 70 millió.

A záloglevelek és községi kötvények állagának növekedésénél ez esetben sem vehetjük figyelembe a belföldön elhelyezett tételeket, hiszen azokat főként bankok vették át, vagyis a bankok esetében már egyszer számításba vett tőkeösszegeket ismételten számítanánk. Csakis a külföldön elhelyezett tételek jöhetnek tehát számításba, s azok értéke 1900 és 1913 között 1010 millió koronát tett ki. Évente átlagosan tehát 78 milliót.⁵⁰

Végezetül az államkölesönök állományát kell megvizsgáljunk. A századfordulótól a világháborúig eltelt évek során az államkölesönök állománya 1229 millió koronával nőtt.⁵¹ Figyelembe véve, hogy a külföldi kézben levő államadósság-állomány az adott időszakban csupán 160 millióval gyarapodott, a kölesön-állomány gyarapodása túlnyomóan belső forrásokra vezethető vissza. Tekintettel arra, hogy az állami beruházások értékét 1458 millió koronára teszik,⁵² a beruházások fedezetét az újonnan felvett kölesönök mellett részben az államháztartás rendes bevételi forrásaiból biztosították. Ez utóbbiakat viszont a vasúti befektetések révén legnagyobb részben már figyelembe vettük. Az államkölesönök tételét tehát, mint új felhalmozási tényezőt, a század elején csupán a 160 milliós, vagyis évi 13 milliós külföldi tételként kell figyelembe vennünk.

Összegezve tehát az eddigi tételeket a következő képet nyerjük. 1900 és 1913 között összesen több mint 11 milliárd korona tőke halmozódott fel Magyarországon. Ebből 1,8 milliárdot tett ki a közvetlen külföldi investíció. A világháború előtti évek magyar gazdaságának tőkefelhalmozásában tehát a belföldi források és külföldi tőkebeáramlás aránya 82 : 18. Ez az arány eddigi ismereteink alapján rendkívül meglepő. Egyrészt a kérdés megközelítésének alapját eddig úgyszólván kizárólag a Fellner Frigyes által közölt külföldi tőkebehozatali adatok képezték, melyek szerint 4,7 milliárdról 8,4 milliárdra, vagyis 3,7 milliárd koronával nőtt a külföldi befektetések állománya.⁵³ A részletes számítások alapján azonban világossá vált, hogy az adósság-állomány növekedése ebben az időszakban nem volt azonos a tőkebefektetések növekedésével. A különbség abból adódik, hogy Fellner 1900-ra vonatkozó számításai bizonyos pontatlanságokat tartalmaznak, amennyiben egyes 1913-ban már figyelembe vett tételeket 1900-ban nem vesz számításba (elsősorban a vasúti és jelzálogállományra utalhatunk),⁵⁴ másrészt a tartozás-állományt 1,35 milliárd koronával növelte az osztrák államadóssághoz az 1908. évi XVI. t. alapján vállalt magyar hozzájárulás, ami a valóságban nem ténylegesen felvett kölesönt jelentett, hanem csupán részvállalást a korábban felhalmozott osztrák államadóssághoz. Ez a tétel a nemzeti jövedelmet kamat és törlesztések formájában jelentősen terhelte, de a nemzet

⁴⁹ A Magyar Szent Korona Országainak hitelintézetei az 1894—1909. években. 51. l. Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 251. l.

⁵⁰ Fellner: A nemzeti jövedelem becslése. 26. l.; Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. 144. l.

⁵¹ Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. VI. számú táblázat.

⁵² Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. 366. l.

⁵³ Fellner: A magyar nemzeti vagyon becslése 23. l.; Fellner: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 63. l. Erre az adatra hagyatkoztunk magunk is 1955-ben megjelent könyvünkben (Magyarország gyárpara 1900—1914. 118. l.).

⁵⁴ Vö. A magyar nemzeti vagyon becslése. 22. l.; Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. 63. l.

jövedelem termeléséhez nem járult hozzá. Ha ezeket a mozzanatokat figyelembe vesszük és a szükséges korrekciókat elvégezzük, akkor a Feller és a mi számításaink közötti különbség már rendkívül kicsiny. Ez természetesen nem a gazdaság tényleges finanszírozásában fennálló arányokat jelenti!

A felhalmozásra vonatkozó számítások során áttekintést nyertünk a felhalmozott tőkék befektetési megoszlásáról. Ezek szerint a mezőgazdaságnak 3,2 milliárd korona, vasútépítésre 1,4, házépítésre 1,6 és az iparfejlesztésre 1,2 milliárd korona út, híd- stb. építésre 400 millió korona jutott. A bankoknál felhalmozott és az előző tételekben nem jelentkező több mint 2 milliárdos összeg⁵⁵ egy része még befektetésre kerülhetett az iparban — hosszú lejáratú folyószámlahitelek — részben a városfejlesztés és útépítés stb. területein. További nagy része nyilvánvalóan kereskedelmi hitelek és egyéb rövidlejáratú hitelezések céljaira szolgált, vagyis nem került ténylegesen beruházásra.

A magyar nemzetgazdaságba tehát mintegy 7,8 milliárd koronát fektettek be 1900 és 1913 között, vagyis évente átlagosan 600 millió koronát.

Ha figyelembe vesszük, hogy 1900 és 1913 között az országba áramló 1,75 milliárd koronára rúgó számításba vett külföldi tőke mind beruházásra került, akkor nyilvánvaló, hogy a felhalmozásnál számított arányok korrigálhatók, és végül is a magyar gazdaságba fektetett tőkék 24%-a származott külföldi, 76%-a pedig belső forrásokból.

A beruházások bemutatott színvonala alapján a nemzeti jövedelem termelése a vizsgált periódusban jelentősen meggyorsult, s az első világháború előtt — Feller adatai alapján — a következő képet mutatja:

A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 4550 millió koronát tett ki. A bányászat és kohászat hozzájárulása 145 millió, a gyáriparé 1258 millió, míg a kézműiparé 437 millió. A kereskedelem és szállítás által termelt nemzeti jövedelem értéke 722 millióra rúgott.

Az ország nemzeti jövedelme tehát 1913-ban kerekén 7112 millió koronát tett ki.

A századforduló után végbement gazdasági növekedés ezek alapján úgyszólván ugrásszerű volt, hiszen a nemzeti jövedelem több mint megkétszereződött. A valóságban azonban a növekedés üteme nem volt ilyen gyors, hiszen a másfél évtized folyamán nem elhanyagolható áremelkedések következtek be.

Változatlan — 1898—1900. évi — áron számítva a nemzeti jövedelem 5064 millió koronára, vagyis 46%-kal növekedett. A növekedés arányait és a nemzeti jövedelem megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

Nemzeti jövedelem változatlan áron				
	1900		1913	
	ezer koronában	%	ezer koronában	%
Mezőgazdaság	2227	63,6	3094	61,9
Bányászat-kohászat	94		112	
Gyáripar	567	24,6	968	27,9
Kisipar	200		335	
Szállítás—kereskedelem	409	11,8	555	10,2
Összesen	3497	100,0	5064	100,0

⁵⁵ A jelzáloghitelezés, a bankok tárcájában felhalmozott részvények és kölcsönkötvények levonása után kb. ekkora összeget tett ki a bankok összes tőkeállománya.

Mindezek után áttekinthetjük a nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás néhány főbb mutatóját a dualizmus egész időszakára.

1867 és 1913 között a magyar gazdaságban, az előzőekben áttekintett tények alapján megállapíthatjuk, kerekén 22 milliárd korona tőke halmozódott fel, amiből hozzávetőlegesen 17 milliárd kerülhetett tényleges befektetésre.^{55a} Ez utóbbi összegből 6,8 milliárd külföldi forrásokból származott. A dualizmus egész időszakára vonatkozóan a magyar gazdaság fejlesztésére történt befektetések 60%-a tehát belső felhalmozás, 40%-a pedig külföldi befektetések eredménye.

A jelentős, évente több mint 360 milliós befektetések nyomán a termelőerők viszonylag gyors fejlődésnek indultak és a főbb termelési ágak számottevő termelésemelkedést értek el.

A mezőgazdaság termelése a kiegyezéstől az első világháborúig a következő fejlődést mutatta:

Év	Folyó áron	Változatlan áron ^{55a}	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867—1870	1950	1814	100	—
1900	3758	3758	207	107
1913	7740	5265	290	40

A XIX. század végén a termelés értéke több mint megkétszereződik, s a XX. század elején újabb 40%-kal emelkedik.

A gyáripar termelésének emelkedését a következő adatok szemléltetik:

Év	Folyó áron	Változatlan áron ^{55a}	Index	Változás az előző periódushoz képest
1867 ⁵⁷	240	175	100	—
1900	1400	1400	800	700
1913	3314	2539	1450	81

Az ipar tehát, a dualizmuskori Magyarországon rendkívül gyenge alapokról indulva, ugrásszerűen fejlődött, s a fejlődés még a XX. század elején is igen gyors.

A mezőgazdaság és ipar átlagos évi fejlődésének üteme tehát a kiegyezéstől a világháborúig eltelt évtizedekben egészében 2,6, illetve 11,2%-ot tett ki. (A mezőgazdaság 1867-től 1900-ig évente átlagosan 2,5, 1900-tól 1913-ig 2,9%-kal növelte termelését. Az ipar 14,2, illetve 5,8%-kal.)

^{55a} Változatlan áron 21 milliárdra tehetjük a felhalmozódást, s mintegy 16 milliárd a befektetés összege. Ennek meg előlően 1867—1873 között átlag évi 320 millió, 1873—1900 között évi 300, 1900—1913 között 420 millió korona volt a befektetés.

⁵⁶ 1897—1901-es árak alapján számítva. A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban. 1867—1963. 32. I. alapján.

⁵⁷ Az 1860-as évek elejére vonatkozó adat.

⁵⁸ A változatlan árakat a Preisstatistik. Bpest. 1913 (Magyar Statisztikai Közlemények) c. kiadványban közölte Sauerbeck-index alapján számítottuk (1897—1900-as árakon).

A nemzeti jövedelem, elsősorban az előbbi ágazatok fejlődése alapján, a vizsgált periódusban a következő növekedési eredményt érte el:

Év	Folyó áron	Változatlan áron	Index	Változás az előző periódus-hoz képest
1867	1330	1180	100	—
1900	3497	3497	296	196
1913	7112	5064	4529	46

A nemzeti jövedelem tehát a dualizmus időszakában több mint négyszerezére emelkedett. Ez a növekedés évente átlagosan 3,7%-os — 1867-től 1900-ig 3,9, 1900-tól 1913-ig 2,9% — növekedési ütemnek felel meg.⁵⁹

A nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás alakulására, a dualizmus időszakára vonatkozó első számítások, melyeknek főbb eredményeit adtuk jelen írásunk keretében közre, a gazdasági fejlődés értékelésének fontos új mozzanataira vetnek fényt, s alapot szolgáltathatnak további vizsgáldások számára.

И. БЕРЕНД—Д. РАНКИ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДОХОД И НАКОПЛЕНИЕ КАПИТАЛА В ВЕНГРИИ, 1867—1914

Резюме

Исследователи истории народного хозяйства Венгрии до сих пор не обращали внимания на важные хозяйственные проблемы национального дохода, источники накопления капитала и соотношение внутреннего и внешнего финансирования. На основе критического исследования — часто отрывочных — источников, авторы поочередно рассматривают периоды 1867—1873, 1873—1900 и 1900—1914 и пытаются дать приблизительные данные относительно названных факторов. Авторы приходят к заключению, что за время существования Австро—Венгерской Монархии сельскохозяйственная продукция увеличилась приблизительно в 3 раза, промышленная продукция в 14 раза, то есть размер среднегодового развития равнялся в первом случае 2,6%, а во втором случае 11,2%.

В первую очередь под влиянием этих факторов национальный доход исследуемого периода увеличился в среднем на 3,7% в год, то есть увеличился в 4 раза.

Конечно данный размер роста не является одинаковым во всех периодах. До конца 19 столетия размер роста равнялся в среднем 3,9% в год, а в начале 20 ст. достигал лишь 2,9%.

60% необходимых за данный период инвестиций в интересах увеличения национального дохода было взято из внутренних, а 40% из заграничных источников, однако в первые десятилетия современного капиталистического развития больше половины инвестиций являлось заграничным а с начала 20 в. лишь приблизительно четвертая часть.

Цель авторов: исследуя данные относительно образования национального дохода и источников финансирования, создать базу для дальнейшей научной работы.

⁵⁹ 1873 és 1913 közt a nemzeti jövedelem emelkedésének üteme az Egyesült Államokban 4,5%, Angliában 2,6%, Németországban 2,6%, Oroszországban 2,5% volt.

I. BEREND—GY. RÁNKI

**REVENU NATIONAL ET ACCUMULATION DES CAPITAUX EN HONGRIE
ENTRE 1867—1914**

Résumé

Les investigations relatives à l'histoire économique de la Hongrie ont jusqu'à présent négligé de porter attention aux importants problèmes surgis dans la seconde moitié du XIXe siècle, tels la formation du revenu national, les ressources de l'accumulation des capitaux à l'intérieur du pays, la proportion que le financement intérieur et étranger connurent l'un vis-à-vis de l'autre. Fondés sur la mise au point critique des sources à leur disposition, sources incomplètes pour la plupart des cas, les auteurs se mettent à examiner successivement les périodes allant de 1867 à 1873, de 1873 à 1900 et de 1900 à 1914 et font des efforts pour établir un calcul approximatif quant aux facteurs en question. Ce faisant ils arrivent à conclure que la production agricole à l'époque de l'existence de la Monarchie Austro-Hongroise monta à son triple, alors que la production industrielle accusa une quantité quatorze fois plus élevée, c'est à dire le rythme d'augmentation de la première se traduisit par 2,6, celle de la seconde par 11,2%. C'est en premier lieu sous l'effet de ces facteurs que le revenu national montra dans les périodes en question une augmentation moyenne annuelle se chiffrant par 3,7%, augmentation s'élevant à plus de son quadruple.

Cependant ce rythme d'augmentation n'était pas sans accuser dans les différentes périodes de divergences considérables, faisant avant le tournant du siècle 3,9%, chiffre qui au début du XXe siècle se réduisit à 2,9%.

Les 60% des investissements nécessaires à l'augmentation du revenu national furent couverts pendant toute la période étudiée des ressources intérieures et ce n'était que 40% qui y entrèrent en ligne de compte comme ressources étrangères; cependant au cours des premières dizaines d'années de l'évolution capitaliste moderne c'étaient les investissements étrangers qui constituèrent plus de la moitié des ressources, quantité qui après le tournant du siècle retomba à son quart.

Par ces calculs concernant le revenu national et les ressources du financement la présente étude s'inscrit comme objectif de jeter les fondements à des investigations ultérieures.